

РОЗВИТОК АГРОПРОМИСЛОВОГО КОМПЛЕКСУ УКРАЇНИ В КОНТЕКСТІ ЄВРОІНТЕГРАЦІЙНИХ ПЕРЕТВОРЕНЬ

У статті визначено сучасний стан та основні тенденції функціонування агропромислового комплексу та досліджено чинники розвитку аграрного сектора економіки України. Проведено аналіз діяльності АПК за обсягами виробництва та реалізації основних видів продовольчої продукції у різних регіонах України в 2014 – 2015 маркетинговому році, а також аналіз шляхів та передумов залучення продукції АПК України на європейські ринки збуту. Зазначено основні проблеми формування європейської аграрної моделі. Досліджено доцільність залучення окремих груп продуктів з точки зору конкурентноспроможності в розрізі європейської інтеграції. Пропонується створення агрологістичного комплексу. Надається класифікація провайдерів агрологістичних послуг для забезпечення ефективної діяльності аграрного сектору економіки України. Дана оцінка можливостям створення агрологістичних кластерів на регіональному, національному та міжнародному рівнях.

Ключові слова: конкурентноспроможність, інтеграція, аграрна модель, механізм інвестиційного забезпечення, інфраструктура АПК, оператори агрологістичного ринку, диверсифікація потоків, агрологістичний кластер.

Артамонова Наталія, Максимов Максим

РАЗВИТИЕ АГРОПРОМЫШЛЕННОГО КОМПЛЕКСА УКРАИНЫ В КОНТЕКСТЕ ЕВРОИНТЕГРАЦИОННЫХ ПРЕОБРАЗОВАНИЙ

В статье определены современное состояние и основные тенденции агропромышленного комплекса, исследованы факторы развития аграрного сектора экономики Украины. Проведен анализ деятельности АПК по объемам производства и реализации основных

видов продовольствия в разных регионах Украины в 2014 – 2015 маркетинговом году, а также предпосылок и путей увеличения поставок продукции АПК на европейские рынки сбыта. Определены основные проблемы формирования европейской аграрной модели. Исследована целесообразность поставок отдельных групп продуктов с точки зрения обеспечения конкурентоспособности в контексте европейской интеграции. Предлагается создание агрологистического комплекса. Представлена классификация провайдеров агрологистических услуг для обеспечения эффективной деятельности аграрного сектора экономики Украины. Дана оценка возможностям создания агрологистических кластеров на региональном, национальном и международном уровнях.

Ключевые слова: конкурентоспособность, интеграция, аграрная модель, механизм инвестиционного обеспечения, инфраструктура АПК, операторы агрологистического рынка, диверсификация потоков, агрологистический кластер.

Artamonova Nataliya, Maximov Maxim

DEVELOPMENT OF AGROINDUSTRIAL COMPLEX OF UKRAINE IN THE CONTEXT OF EUROPEAN INTEGRATION

In the article was determined the current condition and main trends of agriculture and investigated the development factors of agriculture industry of Ukraine. The analysis of activity of agro-industrial complex is conducted on production and realization of products of different regions volume in a 2014 – 2015 marketing year and also pre-conditions and ways of increase of supplying with products to European markets. The basic problems of forming of the European agrarian model. The research was done to indicate the ways and conditions for involvement of Ukrainian agricultural products to European markets for sale. The sense of attracting individual product groups was studied in terms of competitiveness in the context of European integration. Creation of agro-logistic complex is offered. Classification of providers of agro-logistic services is presented for providing of effective activity of agrarian sector of Ukraine. The estimation of possibility of creation agro-logistic clusters is given on regional, national and international levels.

Keywords: competitiveness, integration, agrarian model, operators of market, mechanism of the investment providing, diversification of streams, agro-logistic cluster.

Постановка проблеми. Агропромисловий комплекс (АПК) є пріоритетною галуззю української економіки і, у найближчий період, стратегія виходу на ринок ЄС має суттєве значення для перспективного розвитку. Адже ЄС є величезним ринком збуту. При цьому інтеграція в такий ринок має як переваги, так і недоліки. Одним з найскладніших, в данному контексті, питань є адаптація відчизняного сектора економіки до умов та вимог Європейського союзу [1]. Тривалий час внутрішня українська галузь була відірвана від розвинутих європейських країн. Україна – сучасна аграрна держава. Експортувавши майже 34,8 млн тн. зерна в 2014-2015 маркетинговому році (МР), Україна опинилася у трійці найбільших світових експортерів зерна, попереду тільки США – 72,3 млн тн. та ЄС – 38,5 млн тн. За останнє десятиріччя експорт зерна з України виріс на 77 відсотків. Таким чином Україні вдалось обійти такі «житниці світу», як Канада, Аргентина та Бразилія. Незважаючи на всі політичні, економічні та навіть природні негаразди, станом на кінець серпня 2015 року, аграріям вдалось зібрати 36,7 тн. ранніх зернових і, таким чином, перевершити минулорічні показники майже на 2 млн тн.

Метою статті є проведення системного аналізу потенціалу інтеграції українських підприємств з європейськими ринками збуту та розробка можливих шляхів забезпечення конкурентоспроможності вітчизняного АПК.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. За інформацією Міністерства аграрної політики та продовольства України, обмолочена площа під ранніми зерновими була збільшена з 9,5 млн. га в 2014 році до 10,1 млн. га - в 2015 році. Якщо розділяти по областях, найбільший врожай був зібраний в Одеській - 3 млн. тн., Дніпропетровській і Харківській – 2,8 млн. тн., Запорізькій – 2,6 млн тн., Миколаївській та Херсонській – 2,4 млн тн, Вінницькій – 2,3 млн тн. областях. В Донецькій, Кіровоградській, Полтавській, Київській, Черкаській, Хмельницькій, Тернопільській та Сумській областях було зібрано понад 1 млн. тн. зерна. Важливо зазначити, що врожайність ранніх зернових і зернобобових культур була збережена практично на

рівні показників рекордного минулого року - 36,2 ц / га (2014 - 26,5 ц / га). Найбільшу врожайність мали Хмельницька - 52,8 ц / га, Черкаська - 49,0 ц / га, Київська та Тернопільська - 46,5 ц / га, Вінницька - 45,6 ц / га області. Пшениці обмолочено на площі 6,8 млн га і намолочено 26,8 млн тонн зерна – що на 10% більше, ніж в 2014 році. [5]. Найвищі показники врожайності озимої пшениці продемонстрували традиційно Хмельницька область - 56,7 ц / га, Черкаська область - 52,3 ц / га, Тернопільщина - 49,9 ц / га і Київщина - 49,7 ц / га; ярової пшениці: Київщина - 46,4 ц / га, Хмельницька - 42,9 ц / га та Львівська - 40,5 ц / га. Ячменю було зібрано на площі 2,8 млн га і намолочено 8,5 млн тн. зерна. Жита обмолочено на площі 144 тис. га і намолочено 365 тис. тн. зерна. Овес прибраний на площі 203 тис. га - намолочено 482 тис. тн. зерна. Горох обмолочено на площі 169 тис. га, намолочено 392 тис. тн. зерна. Ріпак обмолочено на площі 674 тис. га, намолочено 1,7 млн тн. насіння. Урожай гречки та сої не є рекордним, але, за оцінками аграріїв, достатній для споживання в Україні. Таким чином, прогнозований валовий збір зерна очікується у розмірі 60 млн тн. Беручи до уваги перехідні залишки, загальна пропозиція українського зерна в 2015/2016 МР буде становити 70 млн тн.[6]. Розуміючи, що внутрішнє споживання зернових цього року становитиме майже 24 млн тн., можна зробити висновок, що Україна виробляє зернових в 2,5 рази більше, ніж споживає. Тому можна очікувати рекордний експорт зернових в 2015/2016 МР у розмірі більш ніж 36 млн тн.

Сьогоднішня ситуація в Україні зумовила орієнтацію експорту продукції АПК на західні ринки, в тому числі і у держави Європейського союзу. Подальший розвиток АПК залежить від можливостей та конкурентноспроможності української продукції. Даним питанням займається чимало українських та зарубіжних вчених. Зокрема, серед західних дослідників ці проблеми висвітлювали А. Курно, Е. Хекшер, Дж. Робінсон, Е. Чемберлін, П. Сраффі, Ф. Хайек, М. Портер, Г. Азоєв, І. Ансофф, А. Томпсон, А. Юданов, А. Стрікленд, Р. Фатхутдинов та ін. Серед вітчизняних вчених, такі питання вивчали та досліджували Б. Данилишин, О. Кваша, О. Кописко, О. Ліпанова, В. Міланич, Т. Осташко, О. Піменова, Л. Прокопєць, П. Саблук, Б. Супіханов, П. Чайковський, І. Чемерис, І. Яців та ін. Незважаючи на велику кількість досліджень, проблема є не достатньо розкритою у частині пошуку ефективних

механізмів інтеграції та забезпечення конкурентоспроможності українських підприємств АПК у кризовий період розвитку.

В часи існування СРСР український АПК функціонував для забезпечення внутрішніх потреб союзних республік. При цьому не було орієнтації на експорт взагалі. Вся інфраструктура працювала на внутрішній ринок, стандартизація якості продукції АПК була внутрішньою. Проте, для успішного розвитку національної економіки та інтеграції у світову торгівельну спільноту, аграрний сектор України має достатньо передумов: багатий природно-ресурсний та експортний потенціал, вагомий людський капітал, поступово зростаючу інвестиційну привабливість, збережений уклад сільського життя та багатовікові традиції ведення сільського господарства. Такий потенціал потрапив до уваги основних світових операторів ринку сільського господарства. Таким чином, почалося інвестування в Україну, а разом з тим, і розвиток та переорієнтація вітчизняного АПК [2-4]. Сьогодні на ринку АПК України основними операторами виступають не тільки вітчизняні агрохолдинги, а й зарубіжні: американські та європейські структури. Станом на 1 червня 2015 року найбільшим експортером зернових, стала компанія "Нібулон". В 2014/2015 МР компанія поставила на зовнішні ринки понад 4,2 млн тн. зернових і олійних культур, з яких близько 79% (більше 3,3 млн тн.) припадає на кукурудзу і пшеницю. На другому місці знаходиться держоператор - "Державна продовольчо-зернова корпорація України" (ДПЗКУ). Замикає трійку лідерів група компаній "Кернел". В першу п'ятірку експортерів зерна також увійшли "Louis Dreyfus Commodities" і "Noble Resources" (рис.1).

Паралельно із зростанням об'ємів виробництва та експорту у розвитку АПК залишається низка дуже складних проблем, які при формуванні європейської аграрної моделі необхідно вирішити. До зазначених проблем належать: деформації структури виробництва; низька ефективність цієї галузі порівняно з іншими країнами; деформації цінних пропорцій; нераціональне використання земельних ресурсів сільськогосподарського призначення; критична зношеність основних виробничих фондів; невелика частка підприємств, сертифікованих згідно з міжнародними стандартами; недосконалість механізмів інвестиційного забезпечення; відсутність реформування соціальної сфери села.

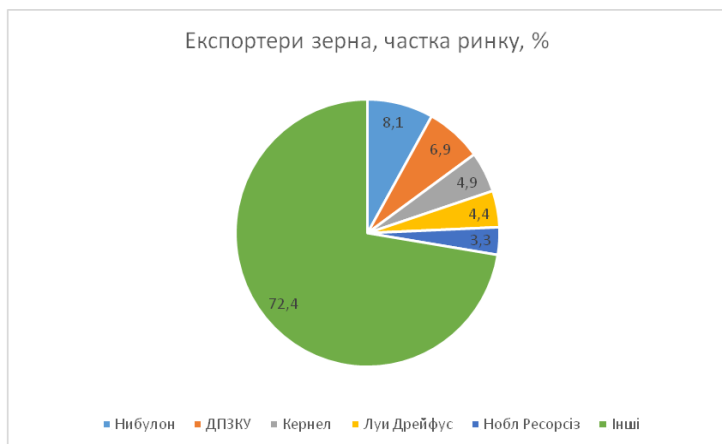

Рис. 1. Основні оператори – експортери зерна на ринку АПК України

Значною мірою перешкоджають зміцненню конкурентоспроможності такі чинники, як: низький рівень розвитку вітчизняної фінансово-кредитної системи; нерозвиненість інфраструктури АПК; недостатня гармонізація українських стандартів якості з міжнародними; недостатність державного цільового фінансування науково-прикладних розробок. Серйозним кроком з позиції поглиблення торговельних відносин між Україною та ЄС має стати Угода про зону вільної торгівлі (ЗВТ), яка сприятиме наближенню вітчизняного аграрного сектора економіки до європейських стандартів, адаптації його до Спільної аграрної політики ЄС (САП ЄС) та розширенню присутності на українському агропродовольчому ринку нових країн-членів ЄС. З іншої сторони, чималу питому вагу вітчизняної аграрної продукції виробляють дрібні селянські домогосподарства. Проте, цілеспрямована робота щодо впровадження науково обґрунтованих технологій утримання худоби, збалансованої годівлі, ветеринарного обслуговування, селекції у підсобних господарствах не ведеться, що призводить до того, що їх продукція не відповідає вимогам якості та безпеки в рамках угод СОТ та вимог ЄС і є неконкурентоспроможною. Тому, приєднання України до зони вільної торгівлі з ЄС призведе до втрати вагомого джерела сукупного доходу сільських родин (за підрахунками експертів проблема торкнеться близько 3 млн. осіб).

Виклад основного матеріалу дослідження. Європейська перспектива – це ефективний інструмент реформування соціально-економічних відносин в аграрному секторі. Процеси адаптації вітчизняного сільського господарства до умов ЄС бажано здійснювати з урахуванням національних складових. Для цього важливо не копіювати досягнення, здобуті іншими країнами, а знайти ті пріоритети, розвиток яких може гарантувати синергетичний та кумулятивний ефекти в економічній і соціальній сферах аграрної економіки. Провівши аналіз, розділемо продукцію АПК України за рівнем конкурентноспроможності на європейському ринку.

Конкурентноспроможні продукти – насіння соняшнику, насіння ріпаку та продукти їх переробки, соя та продукти її переробки, продовольче та фуражне зерно, спеції. Зернові та олійні культури, а також продукти їх переробки поставляються на європейський ринок з України у достатньо великих об'ємах. Розвиток даної групи товарів зумовлений збільшенням об'ємів, та отриманням більшої частки ринку. Ціна та якість даної групи товарів не тільки не поступаються, а й, навіть, переважають держав-конкурентів. Продукти можливої конкурентноспроможності - м'ясо птиці, овочі, яйця, молоко та молочні продукти, свинина, мед, борошно, крупи. Дані продукти поставляються на сьогоднішній день, але в достатньо малих розмірах. Основне питання, яке потрібно вирішити, виходячи з даною лінійкою на ринок ЄС - стандартизація та уніфікація показників якості, сертифікація виробничих потужностей підприємств. Реалізація даних дій дасть поштовх до суттєвого збільшення поставок цієї продукції європейському споживачу. Продукти низької конкурентноспроможності – яловичина, цукор, фрукти. Продукти даної групи українського виробництва мають низьку конкурентноспроможність не тільки на ринку європейських держав, а й в цілому, у світі. Їх залучення в особливо великих розмірах не доцільно, оскільки вони виробляються для споживання всередині країни. Таким чином, можна виділити групи товарів з перспективою розвитку, при виконні ряду умов та оновлення агропромислового комплексу.

Головна мета розвитку сільського господарства в умовах Євроінтеграції полягає у створенні сучасного конкурентоздатного агропромислового комплексу, який характеризувався би такими

критеріями: ефективне застосування нових сільськогосподарських машин, матеріальних ресурсів та технологічних систем; випуск конкурентоспроможної продукції; здатність виробництва до широкого впровадження науково-технічних досягнень, домінування в агропромисловому комплексі наукоємних галузей; високий рівень розвитку інфраструктури аграрного ринку; раціональне використання земель, впровадження ресурсозберігаючих та відновлювальних технологій; високий рівень екологічної безпеки; досягнення ефективного функціонування сільськогосподарських підприємств. Для забезпечення головної мети розвитку сільського господарства в умовах Євроінтеграції, можна виділити ключові питання та аспекти, які потрібно вирішити, для започаткування збуту української продукції АПК.

Одним з найважливіших є політичний аспект, а саме входження України до зони вільної торгівлі (ЗВТ). Існуючий статус обмежує об'єми торгівлі з ЄС. Вступ до ЗВТ скасує квоти, ліцензії, імпорتنі мита, що дасть змогу не тільки безперешкодно торгувати, а й мати більш привабливу ціну. Не менш важливим є економічний аспект. В данному контексті держава повинна стимулювати малий та середній бізнес АПК за рахунок зменшення податків, введення, так званих, «податкових канікул», розробки механізму повернення ПДВ при експорті продукції. Такі дії дадуть шанс малим та середнім підприємствам конкурувати з агрохолдингами, що, в свою чергу, тільки збільшуватиме торгівельний обіг.

Нова стандартизація якості продукції та уніфікація стандартів та норм з європейськими є необхідним аспектом для реалізації стратегії. На даний час вся продукція виробляється згідно Державних Стандартів України (ДСТУ) або технічних умов (ТУ). Європейська стандартизація відкриває ринок для тих продуктів, що мають високу якість, зокрема борошно, крупи, молочні продукти. Введення поняття «органіка» та відокремлення продуктів ГМО та не ГМО, дасть змогу виробнику отримати додаткову рентабельність. Технічне оновлення підприємств є однією з передумов торгівельної інтеграції. Технічне устаткування повинно бути сертифіковано відповідно до європейських та світових норм виробництва. В свою чергу, на виході це дасть змогу отримувати більш якісну продукцію. Залучення іноземного позикового капіталу дасть змогу кредитувати

підприємства по низьким відсотковим ставкам. Дешеві кредити – це те, що дасть змогу фермеру заробляти більше і, таким чином, збільшити темпи розвитку.

Іноваційні логістичні запровадження – етап реалізації стратегії. Сьогодні найбільше потік продукції потрапляє в країни ЄС морським шляхом. Меншу частку у вантажопотоку мають автомобільний та залізничний транспорт. Логістична концепція повинна зменшити транспортні витрати за рахунок відновлення судноплавства на річках Дніпро, Південний Буг, Дунай, які являють собою основні транспортні артерії. Тому доцільним вважається створення агрологістичних комплексів (АЛК), здатних сконцентрувати навколо себе значні фінансові, технологічні, інноваційні та трудові ресурси, що дозволить забезпечити економічне зростання і підвищення конкурентоспроможності АПК та галузей транспортно-логістичного сервісу.

Метою створення агрологістичних комплексів є: підвищення конкурентоспроможності агрологістичної галузі шляхом розвитку інноваційного потенціалу; підвищення зайнятості населення за рахунок збільшення кількості робочих місць; підвищення інвестиційної привабливості агрологістичної галузі; збільшення вкладу від агрологістичних послуг у валовий регіональний та національний продукт.

Першочерговими завданнями для АЛК мають бути:

а) розвиток і модернізація інфраструктури (автомобільних доріг і залізниць, річкових, морських і авіапортів, об'єктів придорожного сервісу - пунктів харчування, торгівлі, готелів, автостоянок, об'єктів реклами, складів і розподільних центрів);

б) створення сучасних агрологістичних терміналів;

в) стимулювання інноваційної діяльності та впровадження новітніх технологій в АЛК.

Також доцільним вважається створення агрологістичних кластерів що працюють у межах міста, району, області чи країни та охоплюють структури різних сфер діяльності, а саме: аграрної, промислової, сфери будівництва, послуг, стахування та інші. Залежно від ступеню інтегрованості з агробізнесом замовника, кількості реалізованих логістичних функцій, а також, рівня доступу до міжнародних та регіональних ринків збуту, операторів (провайдерів) агрологістичних послуг ділять на такі групи:

1. 1PL-провайдери (First Party Logistics Providers) – пропонують операції зі зберігання агропромислової продукції, транспортування, документального супроводу і митного оформлення вантажів;

2. 2PL-провайдери (Second Party Logistics Providers) – пропонують аутсорсинг окремих завдань, працюють на ринку класичних логістичних послуг (транспортні компанії, експедитори, склади загального користування, вантажні термінали, митні брокери, агенти, стивідорні і страхові компанії, фірми з надання інформаційно-консалтингових послуг у сфері агрологістики);

3. 3PL-провайдери і (Third Party Logistics Providers) – пропонують комплексний логістичний сервіс, тобто беруть під свій контроль декілька або всі логістичні функції, можуть використовувати субпідрядників; послуги надають окремо або комплексно;

4. 4PL- провайдери (Fourth Party Logistics Providers) – це логістичні інтегратори повного циклу, тобто компанії, які застосовують системний підхід до управління всіма агрологістичними бізнес-процесами замовника і координують дії компанії та її ключових контрагентів в ланцюгах поставок, з урахуванням довгострокових стратегічних цілей;

5. 5PL-провайдери (Fifth Party Logistics Providers) – вирішують завдання, що пов'язані із управлінням усіма компонентами ланцюга постачань продукції АПК за допомогою електронних засобів інформації.

Тобто, АЛК є інноваційно-спрямованою, територіально локалізованою структурою, що інтегрована з елементами мережевої організації та включає різні сфери агропромислового виробництва та транспортно-логістичного сервісу (ТЛС) , що входять у технологічний ланцюжок створення доданої вартості. Подальші дослідження передбачають реалізацію можливості створення агрологістичних кластерів на різних рівнях співробітництва, починаючи з Одеського регіону, де є умови їх функціонування, до виходу на національні та міжнародні позиції. Тобто, пропонується розглянути можливості створення як регіонального агрологістичного кластеру (РАЛК), можливо на базі діючих у регіоні підприємств (рис.1), так і національних і, навіть, транснаціональних агрологістичних кластерів (ТНАЛК). Таким чином, діючи за

стратегією інтеграції АПК, Україна має шанс стати та закріпитися ведучим постачальником продовольства та продуктів харчування в країні ЄС.

Висновок. Перспективи АПК України тісно пов'язані з посиленням його комплексного розвитку, основними напрямками якого є: якісне вирішення політичних питань інтеграції України в ЗВТ, структурна перебудова, модернізація аграрного виробництва, формування ринкової логістичної інфраструктури, створення передумов для залучення іноземного капіталу, посилення екологічного спрямування виробництва на органічну продукцію, перехід до європейських норм та стандартів якості і безпеки харчування. Стратегія розвитку аграрного сектора в контексті інтеграції України до світового економічного простору, в тому числі до Європейського Союзу, повинна базуватися на основі оптимізації та розширення структури експорту аграрної продукції з урахуванням вимог продовольчої безпеки регіонів, ефективного використання виробничого потенціалу аграрних підприємств, реалізації конкурентних переваг виробництва окремих видів продукції та стрімким збільшенням зовнішньоторговельного балансу.

Література

1. Красноручський О. О. Проблеми реалізації сучасної доктрини розвитку агропромислового комплексу / О. О. Красноручський // Економічний і соціальний розвиток України в XXI столітті: національна ідентичність та тенденції глобалізації : зб. тез доповідей Шостої Міжнар. наук.-практ. конф. молодих вчених. – Тернопіль: Екон. думка, 2009. – Ч. 1. – С. 225-226.
2. Спільна аграрна політика Європейського Союзу: можливості та виклики для України: Аналітична доповідь / І.В. Клименко, М.Г. Бугрій, І.В. Ус. – К. : НІСД, 2011. – 19 с.
3. Бородіна О. М. Аграрний сектор України на шляху до євроінтеграції: монографія / О.М.Бородіна. – Ужгород: ІВА, 2006. – С. 109-119.
4. Голомша Н.Є. Конкурентоспроможність сільського господарства України: можливості та фактори зростання / Н.Є. Голомша // Інноваційна економіка. – Тернопіль, 2010. – № 4. – С. 67.

5. Сайт Міністерства аграрної політики та продовольства України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.minagro.gov.ua.

6. Офіційний сайт Державної служби статистики України. [Електронний ресурс] – Режим доступу: www.ukrstat.gov.ua.

1. Krasnoruts'kyu O. O. Problemy realizatsiyi suchasnoyi doktryny rozvytku ahropromyslovoho kompleksu / O. O. Krasnoruts'kyu // Ekonomichnyy i sotsial'nyy rozvytok Ukrainy v KhKhI stolitti: natsional'na identychnist' ta tendentsiyi hlobalizatsiyi : zb. tez dopovidey Shostoyi Mizhnar. nauk.-prakt. konf. molodykh vchenykh. – Ternopil': Ekon. dumka, 2009. – Ch. 1. – S. 225-226.

2. Spil'na aharna polityka Yevropeys'koho Soyuzu: mozhlyvosti ta vyklyky dlya Ukrainy: Analitychna dopovid' / I.V. Klymenko, M.H. Buhriy, I.V. Us. – K. : NISD, 2011. – 19 s.

3. Borodina O. M. Ahrarnyy sektor Ukrainy na shlyakhu do yevrointehratsiyi: monohrafiya / O.M.Borodina. – Uzhhorod: IVA, 2006. – S. 109-119.

4. Holomsha N.Ye. Konkurentospromozhnist' sil's'koho hospodarstva Ukrainy: mozhlyvosti ta faktory zrostannya / N.Ye. Holomsha // Innovatsiyna ekonomika. – Ternopil', 2010. – # 4. – S. 67.

5. Sayt Ministerstva ahraryoi polityky ta prodovol'stva Ukrainy [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu: www.minagro.gov.ua.

6. Ofitsiyyny sayt Derzhavnoyi sluzhby statystyky Ukrainy. [Elektronnyy resurs] – Rezhym dostupu: www.ukrstat.gov.ua.

Рецензент: Коваленко О.М. д.е.н., доцент кафедри менеджменту зовнішньоекономічної та інноваційної діяльності ОНПУ

15.12.2015